

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

V. ULUSLARARASI
ŞEYH ŞA'BAN-I VELÎ SEMPOZYUMU
-EŞ'ARÎLİK-

04-06 MAYIS 2018

Kastamonu Üniversitesi
V. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Velî Sempozyumu
(Eş'arîlik)

EDİTÖRLER:

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AYKAÇ
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz ÇUHADAR
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZDEMİR
Arş. Gör. Erhan Salih FİDAN
Arş. Gör. Yusuf KOÇAK

ISBN: 978-605-4697-18-2

19 Ekim 2018, Kastamonu

Baskı: Kastamonu Üniversitesi Matbaası

Eserde yayımlanan bildiri metinlerinde ileri sürülen görüşlerin ilmî ve hukukî sorumluluğu bildiri sahiplerine aittir. Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
Her hakkı saklıdır.

14. YÜZYIL ŞAM EŞ'ARİLİĞİ: TÂCÜDDİN SÜBKÎ ÖRNEĞİ

Dr. Öğr. Ü. Mehmet SEVER*

ÖZET

Ehl-i Sünnet'in iki önemli kolundan biri olan Eş'arîlik, tarihsel süreç içerisinde birçok âlimin şahsında temsil edilmiştir. Tâcüddin es- Sübkî (771/1370) Moğol istilasından sonra 14. Yüzyıl Şam coğrafyasında yaşayan önemli bir Eş'arî olarak dikkat çekmektedir. Bu yüzyılda itikadi tartışmaların Hadis ağırlıklı bir inanç merkeze alınmak suretiyle "öze dönüş" söylemi altında şekillenmesi, bir çok itikadî mezhebin paradigma içi tartışmalarına sahne olduğu bir dönem olma özelliği taşımaktadır. Bu süreçte itikadi mezhepler içerisinde en çok tenkîde maruz kalan Eş'arîlik, hadis ağırlıklı bir eğilim kazanmaya başlamıştır. Yeniden yapılanma sürecinin bir sonucu olarak, muhalifleri tarafından eleştiriye maruz kalan Eş'arî düşünce, Sübkî tarafından, toplumsal zemini göz önünde tutulmak suretiyle Şafiî fikhî üzerinden savunulmuştur.

Bu tebliğde Tâcüddin es-Sübkî'nin eserlerinden hareketle Eş'arî düşüncüyü hangi teolojik tartışmalar ve tarihsel veriler üzerinden değerlendirdiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler; Eş'arîlik, Tâcüddin Sübkî, İman, Tabakât, Şafiîlik

ASH'ARISM IN DAMASCUS IN XIV. CENTURY: THE CASE OF TAJ AL-DIN AL-SUBKI

ABSTRACT

Ash'arism, one of the two main branches of Sunnism, has been represented by numerous leading figures through the history. Taj al-din al-Subki (d. 771/1370) is an Ash'arite scholar who lived in Damascus in XIV. Century following the Mongol invasion. This period witnessed theological disputes based on prophetic sayings under the banner of "back to basics" on the one hand, paradigmatic disputes or self-criticism by proponents of various sects on the other. Ash'arism, which were under criticism by various opponents in this period, began to accept Traditionalist outlook. Following the process of renewal, Ash'arism, which were under attack by opponents, began to be defended by al-Subki from a Shafiite point of view, taking into account the social context. In this paper, relying on al-Subki's works, his theological and historical analysis of Ash'arism will be examined.

Key Words: Ash'arism, Taj al-din al-Subki, Religion, Biographical Dictionaries (tabaqat), Shafism

Giriş

13.yüzyıl Şam bölgesi, Moğol sonrası İslam dünyasının yaşamış olduğu siyasi ve iktisadi krizin toplumun bütün kesimleri tarafından hissedilmiş olduğu bir bölge olarak dikkat çekmektedir. Bu krizin sebeplerinin araştırılması ve bu bağlamda çözüm önerileri toplumun önderleri olan ulema sınıfı tarafından dile getirilmiş; bu esnada siyasi, iktisadi ve idari tekliflerin yanı sıra din tasavvurlarının sorgulanmasını da tetikleyen bir atmosferin oluşmasına etken olacak gelişmeler yaşanmıştır. Yaşanan gerçeğin tarihsel arka planını ortaya koymayı hedefleyen yaklaşımlar mevcut dini yapıların ve mezheplerin paradigma içi yeni arayışlar içine girmesine sebep olmakla kalmamış, mezheplerin tarihini yeniden gün yüzüne çıkarılmasını

* Bayburt Ü. İlahiyat Fak. Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi ABD., msever@bayburt.edu.tr

hedefleyen arkeolojik çalışmaların hızlanmasına da vesile olmuştur. Tenkit konusu edilen tarihsel bilgilerin/mezhep tasavvurlarının yeniden inşâ edilmeye başladığı bu dönem, mezheplerin tarihsel süreklilik sağlayarak ve toplumsal tabanlarını temin ederek var olma kaygısıyla, retlerin ve kabullerin yeniden değerlendirildiği bir asır olarak görülebilir. İslam düşünce geleneğinin önemli temsilcilerinin mensubu olduğu Eş'arilik bu dönemde tartışmaların odak noktasında olması, daha önceki asırlarda yaşamış olan temsilcilerinin fikirleri ve eserleri üzerinden tenkid edilmesi, Eş'ari bir gelenekten beslenen Tacüddin Sübkî'yi harekete geçirmiş ve böylece Eş'ari düşünce onun gayretleriyle yeni bir form/surette temsil edilmiştir.

Tâcüddin Sübkî:

Tam adı Tâcüddin Ebû Nasr Abdülvehhâb Ali. Abdülkâfi b. Ali b. Temmâm b. Sevvâr b. Süleym Sübkî el-Hazrecî el-Ensârî olan Tâcüddin Sübkî 728/1327 yılında Kahire' de doğmuştur.¹ Ailesi bölgenin köklü ailelerinden olup, ailenin içinden kâdı, hatîb ve müderrisler olmak üzere birçok âlimin yetişmiş olduğu bilinmektedir.² Babası Takıyyüddin Sübkî'nin yanında ilk tahsiline başlayan Tâcüddin Sübkî, babasının Şam kâdılkudâtlığına atanmasıyla (739/1338) Dımaşk'a giderek, dönemin tanınmış âlimlerinden olan Zehebî (ö.748/1348), el-Mizzî(ö.741/1341), Şemsüddin İbnü'n-Nakîb(ö.769/1368) ve Ebû Hayyân el-Endelüsî(ö.744/1345)'den ders almıştır.³ Parlak zekâsı sayesinde kısa zaman içerisinde fıkıh, hadis, kelim, Arap dili ve edebiyatı alanında icazet alan Sübkî'nin özellikle hadis alanındaki birikimi dikkat çekicidir. Tahsilinin ardından bölgenin önemli hadis medreseleri başta olmak üzere pek çok eğitim kurumunda müderris olarak görev yapmış⁴ ve bu tecrübesinden hareketle eğitim faaliyetlerinin içeriklerini değerlendirdiği, kurumsal teklifler ileri sürdüğü *Muîdü'n-Niam*⁵ adlı eserini de bu dönemde kaleme almıştır.

Sübkî, Şam Nâibi Emir Alâüddin Ali b. Ali el-Mardîni'nin özel kâtibi olarak 754/1353 senesinde göreve başlamış, daha sonra babasının vekili olarak getirildiği kadılık görevine asaleten(756/1355) atanmıştır. Bu görevlerini yanı sıra eğitim faaliyetlerine devam eden Sübkî, yazmış olduğu biyografik tarihi(tabakât), usulü fıkıh, belagat ve hadise dair eserleriyle devrin saygın âlimleri arasına girmiştir. Dönemin çalkantılı siyasi atmosferinde kadılık görevinden birkaç kez alınmış ve tekrar görevine iade olunmuş olan Sübkî, 771/1370 senesinde vebâ hastalığından Dımaşk'ta vefat etmiştir. Birçok eser kaleme alan Sübkî, yazmış olduğu eserlerinde vurguladığı Eş'arilik ile döneminden sonraki süreçte özellikle usûl ve tarihçiliği ile aile fertleri arasında seçkin bir yere sahip olmakla beraber, Şafîiler üzerinde etkili olmuş bir Eş'ari'dir. Bürokratik faaliyetlerinin yanı sıra birçok eser kaleme alan Sübkî'nin eserlerinin bazıları şunlardır:

¹ İbn Kâdı Şuhbe, Tabakâtü's-Şâfiyye, Haydarabad: Dârü'l-Meârif, 1979, c.III, s. 140.; Yusuf İbn Tağrıberdî, el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi, M.Muhammed Emin(Thk), Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyye, c. VII, ss. 385-386; en-Nücûmu'z-Zâhira fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhira, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992, c. XI, ss.86-87; İbn Hacer Askalanî, ed-Dürerü'l-Kâmine fi A'yani'l-Mieti's-Sâmine, Beyrut: Dârü'l-Ceyl, 1993, c. II s, 425; Celâleddin es- Suyûtî, Hüsnü'l-Muhâdara Fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhira I-II, Kahire; Dârü İhyâi'l- Kütübi'l-Arabiyye, 1968, c. I, ss. 327-328; İbn İmâd el-Hanbelî, Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb, Şuayb el-Arnâud-Mahmud el-Arnâud (Thk.), Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1992, c.VIII, ss.378-380; Bilal Aybakan, "Tâceddin Sübkî", DİA, İstanbul: 2010, c. XXXVIII, s. 11.

² Muhammed es-Sadık Hüseyin, Beytü's-Sübkî Beytü İlmin fi Devleteyi'l-Memâlik, Kahire: Dârü'l-Kâtibi'l-Mısri, 1948.

³ İbn Kâdı Şuhbe, Tabakâtü's-Şâfiyye, c. III, s. 140; İbn İmâd el-Hanbelî, Şezerâtü'z-Zeheb, c.VIII, s. 379.

⁴ İbn Kâdı Şuhbe, Tabakâtü's-Şâfiyye, c. III, s. 141.

⁵Tâcüddin Abdülkâfi Sübkî, *Muîdü'n-Niam ve Mübîdü'n-Nikam*, Muhammed Ali Neccâr, Ebû Zeyd Şibli (thk), Kahire: Dârü Kütübi'l-Arabî, 1948.

1- *Cem'u'l-Cevâmi'*: kendinden önce yazılmış fıkıh usulü eserlerinin başarılı bir şekilde özetlendiği kitap, yüzyıllarca medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.⁶ Kendi eseri hakkında “ bu eser Usûlüddin ve Usulü'l-Fıkıh alanında “ yüzlerce eserden ve özellikle İbn Hacıb'in ve Beyzâvî'nin Minhâc'ından hareketle yazıldığını vurgular.⁷

2- *Men'u'l-Mevâni' an Cem'il-Cevâmi'*: Müellifin daha önce yazmış olduğu Cem'u'l-Cevâmi'nin anlaşılmayan noktalarını izah için yazmış olduğu bir eserdir.⁸

3- *Raf'u'l-Hâcib 'an Muhtasari İbni'l-Hâcib*: İbn Hâcib'in usule dair yazmış olduğu Müntehe's-Sûl adlı esere yazmış olduğu şerhtir.⁹

4- *El-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*: Babası tarafından yazılmaya başlanan ve tamamlanamayan eseri ikmâl ederek telif etmiştir.

5- *El-Eşbâh ve'n-Nezâir*: Fıkıhın küllî kaidelerine dair yazdığı bir eserdir.

6- *Mu'îdü'n-Nikam ve Mübidü'n-Nikam*: kendi dönemin sosyal tarihini eğitim ve kurumlar üzerinden ortaya koyduğu, meslek sahiplerinin dikkat etmeleri gereken hususlara temas ettiği bir eserdir.

7- *Es-Seyfû'l-Meşhûr fî Şerhi Akîdeti Ebî Mansûr*: Arapça aslı ile birlikte Türkçe tercümesi de yayınlanmış olan eser, Sübkî'nin Eş'arî-Mâturîdî farklılaşması başta olmak üzere, İmam Mâturîdî'ye atfedilen bu eser üzerinden kelâmî görüşlerini ortaya koyduğu bir eserdir. Sübkî'nin, Mâturîdîliği Hanefilik üzerinden değerlendirmekte olduğu, ihtilaf konularını zikretmekle birlikte daha çok Eş'arîliği Sünniliğin merkeze koymaya çalıştığı görülmektedir.

8- *Tabakâtü'l-Şafiyeti'l-Kübrâ*: Sübkî'nin kelimâ düşüncesi başta olmak üzere, tarih, fıkıh, mezhepler tarihi ve tasavvuf düşüncesi hakkındaki görüşlerini görebileceğimiz en önemli eserdir. Onun Eş'arî düşünce geleneği hakkındaki kanaatleri, Eş'arîlik tasavvurunu ortaya koyduğu bu eser, kendisinin ilk olarak suğra ve vustâ olarak tasarladığı çalışmanın gelişmiş şeklidir.¹⁰

Moğollar Sonrası Eş'arilik:

Eş'arî düşüncenin Memlûk topraklarında hâkim mezhep olma durumu Bağdat'ta ortaya çıkan fitne olaylarından sonra Şam'ın merkezi duruma gelmesi ile meydana çıkmıştır. Ancak Makrîzî'nin ifade ettiği gibi hâkim bir duruma gelmesi hiç de kolay olmamıştır. Özellikle Kuzey Afrika ve Kahire bölgesinde Eş'arîlik, İbn Tumert(ö.524/1130)'in gayretlerinden sonra özellikle Mâlikî mezhebinin bölgede sultanların desteği ile yaygınlaşması bu katkıyı desteklemiştir.¹¹ Kuzey Afrika ve Mısır'ın Fâtımîlerin elinden alınmasının akabinde özellikle Selahaddin Eyyubî, Eş'arî düşüncüyü yaymak için büyük bir çaba göstermiş; yaptırmış olduğu medreselerde ve vakıflarda Ebu'l-Hasen Eş'arî'nin itikadının öğretilmesini şart olarak vakıf

⁶ Sübkî, *Cem'ul-Cevâmi' fî Usûli'l-Fıkıh*, Abdülmün'im Halil İbrahim (Thk.), Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003.

⁷ Sübkî, *Cem'ul-Cevâmi'*, s. 11.

⁸ Sübkî, *Men'ul-Mevâni' 'an Cem'i'l-Cevâmi'* I-II, Saîd b. Ali Muhammed el-Hımyerî (Thk.), Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1990.

⁹ Sübkî, *Raf'u'l-Hâcib 'an Muhtasari İbn Hâcib* I-IV, Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdülmecid(Thk.), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1999.

¹⁰ Eserleri hakkında dah geniş bilgi için bkz. Bilal Aybakan, “Tâceddin Sübkî”, DİA, İstanbul: 2010, c. XXXVIII, ss.12-13

¹¹ Makrîzî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali; *El-Mevâiz ve'l-İ'tibar bi Zikri'l-Hıttati ve'l-Âsâr*, I-III, Muhammed Zeynuhum- Mediha Eş-Şerkâvi(hzl.), Kahire; Mektebetü'l-Medbûlî, 1998, c. III, s. 390.

senetlerine kaydetmiştir. Bunun sebebi olarak Selahaddin Eyyubî'nin, ders aldığı¹² Kutbuddin Ebu'l-Meâlî en-Nisâbü'rî'nin telif etmiş olduğu Eş'arî akidesini anlatan kasidesini ezberlemiş ve kendi çocuklarına da ezberleten bir Eş'arî olması düşünebilir.¹³ Kadı olarak atamış olduğu İbn Dirbâs'ın da Eş'arî akideyi benimsemiş olması, halkı bu akideyi benimsemeye yönlendirme hususunda birlikte hareket etmelerini ve başarılı olmalarını sağlamıştır.¹⁴ Bu durum kendi varislerinden sonra hükümdar olan Memlükler döneminde de devam etmiştir. Böylece Eş'arîlik Mısır, Şam, Hicaz ve Yemen olmak üzere Kuzey Afrika'nın batı kısımlarına kadar yayılmıştır.¹⁵

13. yüzyıl içinde Moğolların İslam dünyasını işgal etmesi ve neticesinde İslam tarihinde Müslüman toplumların yaşamış oldukları bu büyük kriz ve etkileri Moğolların İslam dünyasının demografik yapışı başta olmak üzere kültürel, siyasal, iktisadi ve kültürel nizamını altüst eden ilerleyişi, tesirlerini sadece kendi yüzyılında değil, müteselsil bir şekilde sonraki asırlarda da hissettirmiştir. Bu etki mevcut yapıları yıkıp tahrip ederken aynı şekilde hâlihazırdaki kazanımların zihni arka planını oluşturan düşünceleri de etkilemiştir. Yaşanan bu acı tecrübe, toplumun özellikle entelektüelleri/havass içerisinde dini, mezhebi ve felsefi aidiyetlerin sorgulanmasını da beraberinde getirmiştir. Yaşanılan gerçeklik üzerinden, aidiyetlerin yeniden gözden geçirilmesi çalışmaları her bir aidiyet alanında hissedilmiştir. Gerek fikhî mezhepler gerekse itikadi mezhepler sorgulanmaya, tenkit edilmeye başlanmış ve böylece mevcut krizin sebepleri teşhis edilerek, yeniden yapılanma sürecini şekillendirecek temel dinamikler bulunmaya çalışılmıştır.

Bu bağlamda özellikle hadis ekolünü tarafından dile getirilen kelimeler eleştirileri, muhataplarının ekseriyetini Eş'arî geleneğin temsilcilerinden olması hasebiyle, Eş'arîliğin toplumsal tabanını zayıflatmaya ve İslam düşünce geleneğindeki etkisini görmezden gelerek yani bir paradigmanın kurulması arafesinde görmezden gelinmek gibi bir riskin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu atmosferde Tâcüddin Sübkî, yazmış olduğu eserlerde ve özellikle Tabakâtü'l-Şafiyeti'l-Kübra¹⁶ adlı eserinde Eş'arî düşüncenin temel inanç konuları hakkındaki görüşlerini ortaya koymaya çalışmış, tarih yazımı esnasında Eş'arî gelenek hakkında oluşturulmaya çalışılan “düzensizlik ve süreksizlik”¹⁷ sorununu aşmaya çalışan bir Eş'arî olarak dikkat çekmiştir.

Yaşanan krizin neticelerinin şekillendirdiği olumsuz havada Eş'arî geleneğin bu süreçte farklı arayışlarında görüleceği yapısal özellikleri barındırmış olduğu görülmektedir. Bu dönem içerisinde dikkat çeken bir gelişme olarak Eş'arî düşünce geleneğinin, Moğollar sonrası Şam ve civarında artmakta olan Doğu Hanefî geleneğinin temsilcileri ile olan ilişkileridir. Semerkant bölgesinde var olan ve göçler sonucu bölgeye gelen Hanefîler'in varlığı ve özellikle iktidarın bu mezhebe olan yakınlığı, bir Eş'arî olarak Sübkî'nin de kayıtsız kalmadığı, Ehl-i Sünnet çatısının geniş bir tabana yayılması hususunda ve hatta muhalif düşünceye karşı ittifak edilecek bir yapı olarak görülmüştür. Memluk Sultanı Baybars'ın dört mezhebin kadılarını eşit kabul etmesi ve atamaların buna göre yapılması, bilgi – iktidar ilişkileri bağlamında yönlendirmelerde bulunmuş ve ileride temas edeceğimiz Eş'arî-Maturidî farklılaşmasını konu edinen eserlerin

¹² Murtezâ Ez-Zebîdî, *Tervîcü'l-Kulûb fî Zikri'l-Mülûki Benî Eyyûb*, Salahaddin el-Müneccid (thk), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Cedîd, 1983, s. 38.

¹³ Makrîzî, *el-Hıtat*, c. III, s. 425; Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik ve Maturidilik İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, s. 173.

¹⁴ Makrîzî, *el-Hıtat*, c. III, s. 425.

¹⁵ Makrîzî, *el-Hıtat*, c. III, s. 390, 425.

¹⁶ Sübkî, *Tabakâtü'l-Şafiyeti'l-Kübra I-X*, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Mahmud Muhammed et-Tanâhî (thk), Yy. T.y.

¹⁷ Edward W. Said, *Başlangıçlar Niyet ve Yöntem*, Ferit Burak Aydar (Çev), İstanbul: MetisYay., 2009, s. 26.

yazılmasına, bu iki mezhep mensuplarınca ve özellikle Eş'arilerin Doğu-Hanefî geleneğin eserlerini şerh etme üzerinden yakınlaşma ve ittifak etme gibi bir zemine kaymasına varan gelişmeler sahne olmuştur. Bu gelişmelerin yaşandığı bir atmosferde Tâcüddin Sübkî ve onun görüşleri bir bakıma 14. Yüzyıl Şam bölgesinde Eş'arî düşüncenin serüvenini görmek adına iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Toplumsal Hafıza: Eş'ariliği Şafîlik Üzerinden Konuşmak

İslam düşünce geleneğinde itikadi fırkaların anlaşılması noktasında dikkatleri çeken hususlardan birisi de, bu yapıların varlık alanlarını oluştururken toplumsal hafızanın en canlı olduğu fikhî mezheplere olan ihtiyaçlarıdır. Aslında bunu itikadi mezheplerin fikhî mezhepleri üzerinden anlaşılması gerektiği gibi bir zorunluluğun var olduğunu kabul ederek ortaya koymak zarureti de denebilir. Zira yaşanan tecrübe bunu doğrulamaktadır. Makdisî'nin de ifade ettiği gibi itikadi mezheplerin meşruiyetinin temelini, kendine ekledikleri fikhî mezhepler oluşturmaktadır.¹⁸ Memlükler döneminde dört fikhî mezhebinin otorite olarak kabul edilmesi ve bunun üzerinden sosyal ve dinin yapının şekillenmesi, itikadî düşüncenin de bu yapılar üzerinden yorumlanmasını zorunlu olarak ortaya çıkarmıştır. Aslında bu anlayış özellikle Türk devletlerinde dikkat çeken bir iktidar refleksine de işaret etmektedir. Tarihsel olarak Selçuklu devleti döneminde vezir Nizâmülmülk (ö.485/1092)'ün mezhep politikası da fikhî mezhepleri üzerinden itikadi mezheplerin yorumlandığını göstermektedir. Nizâmülmülk, toplumun düzenini tehdit eden yapıları ve bunlarla mücadeleyi bu yöntem üzerinden tanzim etmiştir. O, Siyâsetnâme'sinde;

“Memuriyeti hep Horosan hâcelerine ve mutasarrıflarına verdim. Zira, onlar Hanefî veya Şafî mezhebindedirler. Bu iki taife Râfızî, Hâricî ve Bâtınî düşmanlıklar ve Türklere uygundur.”¹⁹

Bu ifadelerinde gösterdiği gibi Selçuklularla başlayan dönemde fikhî mezhepleri ve özellikle Türk devletleri sınırları içinde en çok müntesibi olan Hanefî ve Şafî mezhepleri, fikhî özelliklerinden ziyade, Râfızî ve Bâtınî grupların karşısında duran fikhî mezhebi olmakla birlikte, itikadî ve siyasi yapının bünyesini de oluşturmuşlardır. Siyasi merkezli bu yaklaşımın da gösterdiği gibi itikadi yapıların sosyolojik olarak fikhî mezhepleri üzerinden toplumsal tabanda meşruiyetini tesis etmesi ve genişletmesi daha kolay bir yol olarak görülmüştür. Bu tarihsel ve toplumsal zorunlukların farkında olan Tâcüddin Sübkî, Eş'arî düşüncüyü ve mirasını bu sosyal gerçeklik üzerinden yeniden yorumlamak/olumlamak düşüncesi ile Tabâkat adlı eserini yazmıştır.

Tâcüddin Sübkî, kendisinden evvel²⁰ İbn Asâkir(ö.620/1223)'in İmam Eş'arî'yi merkeze alan ve Eş'arî düşüncenin ilk savunusunu kaleme almış olduğu *Tebyinü Kezibi'l-Müfteri* ve değerini vurgular. Hatta İbn Asâkir'in eserini tahsil etmeyen kimsenin “hakiki anlamda bir Şafî olamayacağını” söylendiğini dile getirir.²¹ Dolayısıyla Eş'arî'nin hayatını konu edinen ve diğer takipçilerinden bahseden bir eser, Şafîlikle eşitlenmiştir. Ancak bu yaklaşımı tarihsel zemine oturtmak içinde halledilmesi gereken diğer bir mesele, İmam Eş'arî'nin hangi fikhî mezhebine mensup olduğu sorusudur. Sübkî, kimi insanların (*ba'zû'n-nâs*) Eş'arî'nin, Mâlikî mezhebine mensup olduğunu dile getirdiklerini hâlbuki gerek İbn Furek ve gerekse Ebu İshak el-İsferâyini'nin de dile getirmiş oldukları gibi bu iddianın doğru olmadığını ve İmam

¹⁸ Makdisi, George; Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, Ali Hakan Çavuşoğlu ve Hasan Tuncay Başoğlu (çev.), İstanbul: Gelenek Yay., 2004, s. 46.

¹⁹ Nizâmü'l-Mülk, Siyâset-Nâme, M. Altan Öymen (Haz.), Ankara: TTK,1999, s. 47,113; F. Mehmet Şeker, Selçuklu Türklerinin İslam Tasavvuru, İstanbul: Dergah Yay., 2001, s. 284 vd.

²⁰ Daha önce yazılmış Şafî tabakâtları hakkında vermiş olduğu bilgiler için bkz: Sübkî, Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c. I, s. 216 vd.

²¹ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c. III, s. 352.

Eş'arî'nin Şafî müçtehidî olan Ebu İshak el-Mervezî(ö.340/951)'den Şafî fikhını öğrendiğini söyler.²² Dolayısıyla Sübkî, Eş'arî düşünceyi Şafîlik üzerinden temellendirme ve yeniden güncelleme çalışması tarihsel tutarlılığı olan ve geçerliliği sorgulanmayacak bir yaklaşıma dönüştürmeye çalışır. Sübkî, kendisinin bir Şafî fakihî ve kadısı olmasının yanı sıra, Eş'arî düşüncenin bu şekilde ortaya konmasının nüfus bakımından da bir gerçeklik alanı olduğunu da dile getirmeyi ihmal etmez. Bir mezhebin veya ideolojinin meşruluk kazanmak için başvuracağı argümanlardan biri de kendini “evrenselleştirmesi” ve ölümsüzleştirmesidir.²³ Sübkî bu durumun gayet farkındadır. O, dört mezhebin eşit sayılması noktasında itirazını²⁴ dile getirdiği yerde, İslam coğrafyasının ve özellikle Mısır, Hicaz, Bağdat Horasan, Nişabur Şam, Yemen ve Fars bölgelerinde hâkim olan mezhebin Şafîlik olduğunu dile getirir.²⁵ Bu ifadeleri ile Eş'arîliği daha geniş coğrafyalarda ve büyük bir toplumsal zemine oturtmak suretiyle güçlendirmeye çalışır. Hatta bu bakış açısı bir mezheple sınırlı kalmaz, Eş'arîliği bütün mezhepleri de içine alacak şekilde genişletir. Bu yaklaşımı kendisinin Maturidî'nin görüşlerini şerh ettiği eserinde:

*“Şurası bir gerçektir ki, imâmımız Ebu'l-Hasen, yolundan hiçbir dindarın ayrılmayacağı bir önder, metodu herkesinkinden üstün ve sünnete bağlı bir imamdır. Onun akidesi üzerinde Şafîler'in âlimi İbnu Abdisselam'ın, Hanefîler'in âlimi el-Husayrî'nin ve Malikîler'in alimi İbn Hâcib'in dediği gibi-Bütün Şafî, Hanefî, Mâlikî ve Hanbelîlerin ileri gelen(alim)leri birleşmişlerdir.”*²⁶

şeklinde dile getirmektedir. Sübkî, günümüzde pek de alışılmamış bir şekilde kadim geleneklerde mevcut olan “kişinin kendisini bir geleneğe dâhil görmesi”²⁷ düşünceinden hareketle Şafî gelenek içinden itikadî yapıyı temellendirmektedir. Dolayısıyla onun yazdığı Şafî tabakâtı olduğu kadar Tabakâtü'l-Eş'ariyye olmaya da adaydır.

Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ: Zihniyetten Temsile Anlatıyı Savunma

Tabakât geleneği İslam tarihinde önemli bir telif tarzıdır. Genellikle bir sahada tanınmış âlimlerin biyografik künyelerinin anlatıldığı bu telif türünde²⁸ muhaddisler, müfessirler, fakihler, edipler ve şairler olmak üzere belli alanlarda tasnifler dikkate alındığı gibi, vefat tarihlerinin esas kabul edildiği eserler de bulunmaktadır. Tabâkat ya da biyografik sözlükler tarih boyunca araştırmacıların temel kaynaklarından olma özelliğini taşıyan kaynaklar olarak dikkat çekmektedir. Bu kaynak değeri tabakâtların içerdikleri bilgiler kadar, oluşturdukları ilmi ağlar sayesinde lügat anlamın da işaret ettiği gibi bir üst ağ tabakasıyla(selef) mevcut durumda var olanlar(halef) arasındaki bilgi, metod birlikteliğini ya da ayrışmasının görüneceği zengin bir literatür olarak da görülebilir.²⁹ Bu zenginlikle birlikte İslam tarihinde farklı disiplinlere dair oluşturulan bu telif türü, araştırmacılar için bir nimet olduğu kadar bir külfette olabilmekte; kimi kaynakların bildirdiği farklılıklar kafa karışıklığına sebep olabilmektedir.³⁰ Özellikle herkesin kullandığı kimi umumî kaynaklarda verilen bilgilerin, “zümre edebiyatı”³¹ olan diğer eserlerin verdiği bilgiler ile çelişmesi, tartışmaların ortaya çıkmasına da sebep olabilmektedir.

²² Sübkî, Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c. III, s. 352.

²³ Terry Eagleton, İdeoloji, Muttalip Özcan (Çev), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015, s. 85.

²⁴ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c. VIII, s. 320

²⁵ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c. I, ss. 324-329.

²⁶ Sübkî, Mâturidî'nin Akide Risalesi ve Şerhi, Mustafa Saim Yeprem (Çev), TDV.Yay., Ankara:2011, s.51; Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c. III, s.373.

²⁷ Said, Başlangıçlar, s.26.

²⁸ İsmail Durmuş, “Tabakât”, DİA, İst: 2000, c. XXXIX, s. 288.

²⁹ Es'ad Sâli Teym, İlmü Tabakâtü'l-Muhaddisîn, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1994, s. 8.

³⁰ Wadad al-Qadî, “Biographical Dictionaries The Scholars' Alternative History of The Muslim Community” Organizing Knowledge, Gerhard Endresse(edr), Leiden: Brill, 2006, s. 23.

³¹ M. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, Orhan Köprülü(hzl.), İstanbul: Akçağ Yay., 2009, s. 29.

Bu farklılaşmanın temelinde, tabakât yazarlarının dini ve fikrî aidiyetlerinin yazmış oldukları eserlerde görülmesinin etkisi olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda Tâcüddin Sübkî, özellikle birçok mezhebin ve fırkanın temsilcilerinin de bahsedildiği umumi tarih biyografisi kategorisine giren Zehebî'nin *Tarihu'l-Kebir*'i³² ve *Siyeri A'alami'n-Nübelâ*³³ adlı eserinde, başta İmam Eş'arî olmak üzere diğer Eş'ariler hakkında vermiş olduğu bilgileri değerlendirmiştir. Sübkî, Zehebi tarafından oluşturulan tarihi bilgiyi, metodik yönden ayrıca bilginin gerçekliği ve tarafsızlık gibi yönlerden de eleştirmiştir. Zira tabakâtlar hiçbir ilim talibinin müstağni kalamayacağı, ebedî saadeti temin eden bilgiyi bize ulaştıran bilgiler mecmuasıdır.³⁴ Bu eserlerden elde edilen bilgiler üzerinden, imamlar hakkında güvensizliği ortaya çıkaran, ya da daha özel olarak Şâfiîler içerisinde Eş'arî düşüncesinden uzaklaşmayı ortaya çıkaran bir eksen kaymasına sebep olmasının önlenmesi gerekmekte olduğunun farkında olan Sübkî *Tabakât*'ını Eş'ariliğin savunulduğu bir yapıya çevirmiştir.

Sübkî, *Tabakât*'ında ilk olarak eleştireceği Eş'ari muhalifleri ve özellikle de Zehebî'yi metodik bir yaklaşımla sınırlamaya çalışır. Tarih ilminin bir alt başlığı olan tabakât yazımına dair kuralları Cerh ve Tadil ilmi sınırları içinde değerlendirir. Eserinin bir bölümünü buna ayırarak, Eş'arileri eleştirenlerin bayraktarı olan Zehebî'nin görüşlerindeki tutarsızlığı her fırsatta dile getirmek suretiyle, Zehebî'nin eserleri üzerinden oluşan/oluşturulan Eşariler hakkındaki anlatı ve algıyı değiştirmeye çalışır. Cerh ve Tadil ilminin zaruri olduğu kadar faydalı bir ilim olduğunu³⁵ ancak genellikle cerhin tadil üzerine mukaddem olduğu şeklinde tercihin aslında doğru olmadığını çünkü bir kişinin imameti ve adaleti sabit olup, müzekkîlerin ve medhedenlerin çok olması bununla beraber cerh edenlerinde az olduğu bir şahısta tadilin cerh zerine mukaddem olması gerektiğini savunur.³⁶ Çünkü medh ve tezkiyenin çok olmasıyla birlikte cerhin bulunmasının sebebi mezhep taassubu veya başka bir hususta olabilir. Sübkî bu gibi durumlarda kişinin adalet yönüyle amel edilmesi gerektiğini söyler.³⁷ Ona göre bazı kusurlarında dolayı iyilikleri ve hakkındaki tezkiyenin sabit olanları cerhi öne alarak değerlendirmek ve böyle bir yaklaşıma kapı açmak, imam kabul ettiğimiz hiçbir imamın kendisine ta'n edilmekten kurtulamaması ve insanların bundan dolayı helak olmasını ortaya çıkaracaktır.³⁸ Sübkî'nin eleştirilmek ve ta'n edilmekten korktuğu imamlar kimlerdir sorusu konunun anlaşılması bakımından önemlidir. Zira tenkide/cerhe konu edilen şahıs ve ya imamların bir birey olarak değil de, bir mezhebin temsilcileri olması, zihniyetlerin bu kişilerin kendileri üzerinden anlaşılmaya çalışılmış olması, yapılmış olan tenkitlerin bağlı oldukları mezhep ve yapıların tenkid edilmesi anlamına geldiği kabul edilmektedir. Sübkî'nin ismini zikretmediği bu imamlar, bizzat mezhep imamları ve özellikle Eş'arî düşüncede imam olarak kabul edilen önder şahsiyetler olduğu anlaşılmaktadır. Aleyhte olan ithamların özellikle kendi döneminden önce kimi imamların/selefin, kendi çağdaşları tarafından bazı eleştirilere maruz kalması³⁹ noktasından başlattığını görebiliriz. Zira ona göre selefin birbirleri/çağdaşları hakkında söyledikleri, hased gibi insani bir durum olup meydana gelmesi noktasından

³² Zehebî, *Târihu'l-İslam ve Zeylühü*, Ömer Abdüsselam Temüdrî (Thk.), Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-Arabî, c. XXIV, ss. 154-158.

³³ Zehebî, *Siyeri A'alami'n-Nübelâ*, Kahire: Dârü'l-Hadis, c. XI, s. 392.

³⁴ Sehâvî, Muhammed b. Şemsüddin, *el-İ'lân bi't-Tevbih li Men Zemme Ehle't-Târîh*, Salih Ahmed el-'Ilâ(thk.), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986, s.49-50.

³⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ*, c. II, s.9.

³⁶ Cerh ve tadil konusundaki tartışmalar için bkz. Muhammed Tâhir el-Cevâbî, *el-Cürh ve't-Ta'd'il Beyne'l-Müteşeddîdîn ve'l-Müteşâhilîn*, B.y.: Dârü'l-Arabî el-Kitâb, 1997.

³⁷ Sübkî, *Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ*, c. II, s. 9.

³⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ*, c. II, s. 9.

³⁹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ*, c. II, s. 12.

mümkündür ve dikkate alınmaz.⁴⁰ Çağdaşlar arasında yaşanan olayları böyle bir yaklaşımla bertaraf etmeyi tercih eden Sübkî, yine cerh ve tadil ilminden hareketle bu eleştirilerde kimi inançların ve inanç farklılaşmasının gözden kaçırılmaması gerektiğini vurgular. Zira cerh eden(cârih) ve cerhedilenin(mecruh) akide noktasında farklılık göstermesi, yapılan tenkidin haklılık yönünü zayıflatmaktadır.⁴¹ İşte bu noktadan itibaren özellikle hocası Zehebî'ye eleştirilerini gündeme getirir. Sübkî'ye göre Zehebî ilim ve diyanette eşi bulunmayan bir âlimdir. Ancak söz konusu onun muhalifleri hakkındaki görüşleri olduğunda durum tersine dönüşür. Sübkî'ye göre onun muhalifleri Ehl-i Te'vîldir. Hatta Zehebi, Sünnilik tasavvurunda aşırılığa gitmiş, ispat mezhebini benimseyerek bu mezhebi benimseyenleri yüceltmış, özellikle Hanbeliler hakkında övgü dolu sözlerde aşırıya gitmiş olduğunu, yine onlardan yanlış anlaşılmaya konu olabilecek meseleleri anlatırken güzel yorumlar ile konuyu kapattığını söyler. Ancak söz konusu tenzih ve te'vîl metodunu benimseyen düşünürler olunca bu kimseler hakkında ve özellikle İmam Eş'ari, İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî, ve Gazalî hakkında onların iyi yönlerini, vasıflarını anlatmaktan kaçındığını, aleyhlerindeki ifadeleri alıp kullandığını hatta Zehebî'nin bu yaklaşımı kendi çağdaşları(?) içinde aynı şekilde sergilediğini dile getirir.⁴² Bununla birlikte Sübkî, Eş'ari düşünce hakkında önemli olanın düşüncelerden ziyade bir geleneğin en önemli noktasının anlatılar/hikayeler olduğunu, toplumsal hafıza yer eden algının temsil yoluyla veya öyküler/menkibe ile var olabildiğinin farkındadır. Bu bakımdan Sübkî, Eş'ari düşünce aleyhindeki yaklaşımları teoljik redleri ile değil, yine onların (Zehebî vd.)metodu olan tarihsel bilginin değeri ile eleştirmeye çalışmıştır. Ama bundan daha önemlisi Eş'arî düşüncüyü evrenselleştirme noktasında anlatının farkında olmuş, kimi tarihçiler tarafından zedelenen hikâyeleri tekrar yenileyerek, unutulmuş noktaları ortaya koyarak açıklamaya, güncelleştirmeye çalışmıştır.⁴³ Zira Sübkî'nin yaptığı Eş'arî geleneği kendi içinde yeniden üretmek suretiyle geçerli kılmaktır. Büyük anlatı(meta-narrative) oluşturmanın en önemli hareket noktasını, fikhî anlamda İslam coğrafyanın 14. Yüzyılda en büyük nüfus yoğunluğu kadar, entelektüel zemini geniş olan Şafîlik üzerinden ortaya koyma çabası ve bunu biyografik sözlükler üzerinden denemesi kendi dönemi içinde yeni bir yaklaşım olarak görülebilir. Bunu yaparken sözü uzatmak, farklı münazaraları, mücadeleleri yazmak suretiyle aralardaki boşlukları doldurmak ve böylece söyleyeceklerini metinlerin arasından ifade etme yolunu tercih etmiştir.⁴⁴ Zira satır aralarını okumak Sübkî'ye göre tarihçinin bilmesi gereken en önemli hususlardan birdir.⁴⁵ Onun Zehebi hakkında dedikleri bununla sınırlı değildir. Zira onun amacı, kendi döneminde özellikle tarih ve biyografi alanında muteber ve meşhur olan Zehebî'nin eserlerindeki Eş'ari aleyhtarlığının ortaya çıkaracağı tehlikeyi önlemektir. Sübkî bu amaçla, yazdığı eserin birçok yerinde hocası Zehebî'nin aşırılığa kaçtığını "taassupta öyle ileri noktalara gitti ki, ahirette Müslümanların galip ekseriyetinin ve şeriatı Nebeviyyeyi yüklenen imamların ki çoğu Eş'aridir, Zehebi aleyhinde hasım olacaklarını" söyler.⁴⁶ Sübkî, Eş'arî düşüncenin Zehebî'nin eserlerinde müspet manada anlatılan kısımlarına bile itiraz eder. Çünkü ona göre anlatı kemal noktada ifade edilmezse amaca hizmet etmiş olmaz. Örneğin Zehebî'nin

⁴⁰ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c. II, s.9-10.

⁴¹ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c. II, s. 12

⁴² Sübkî, Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c. II, s. 13.

⁴³ Örneğin Gazalî hakkında 200 sayfa civarında bir biyografi yazmıştır. Bu biyografide en dikkat çeken husus İhya'nın içindeki hadislerin isnad ve metin yönünde incelenmesi noktasıdır. Bkz. Sübkî, Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c. VI, ss. 191-389.

⁴⁴ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c. I, s. 321. Zehebî'nin Şafîî mezhebinin güzelliğini bunun yanı sıra Eş'arî itikadını terk edilmesi gerektiğini anlattığı bir olay için bkz: Zehebî, Tezkiratü'l-Huffâz, Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998, c.IV, s. 59 vd.

⁴⁵ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c. II, s. 23.

⁴⁶ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c. II, s.13-14.

Tarih'inde İmam Eş'ari hakkında fazla övücü sözler kullanmamasını ve konu hakkında daha geniş bilgi isteyenleri İbn Asâkir'in *et-Tebyîn*'ine havale etmesini bile yadırgar.⁴⁷ Zira taraftar olan bir kişinin kendi imamı hakkındaki sözlerinden daha çok, Zehebî gibi muhalif fikirleri olduğu bilenen bir hasmın övgüsü daha etkileyici olacaktır. Ancak bu ihtimalin gerçekleşmeyeceğinin farkında olan Sübkî, Eş'ariler aleyhine olan mevcut durumu dengelemek için farklı bir yaklaşım ortaya koyarak, Zehebî'nin övdüğü Hanbeliler ve haklarında ta'n ve zemm ifadelerde bulunduğu Eş'ariler hakkındaki sözlerine itimat etmemek gerektiğini söyler.⁴⁸

Sübkî'nin bu eleştirileri esnasında muhatap kabul ettiği Şafîiler'e de bazı itirazlarda bulunmaktadır. Özellikle Eş'ari muhalifleri tarafından ilmi kelamın ve kelamcılarının yerilmesi noktasında dile getirilen bazı iddiaların asılsız olduğunu ispatlamaya çalışır. Özellikle İmamü'l-Haremeyn ve Fahrüddin er-Râzî'nin ölüm döşeğinde iken kelam ilmi meşgul olduklarından duydukları pişmanlıkları ifade eden sözleri değerlendiren Sübkî, buna şiddetle karşı çıkar. Zira Ehl-i Sünnet'in önemli temsilcileri hakkında "sözlerinden dönmüşlerdir" gibi bir iddianın⁴⁹ yanlış olduğunun üzerinde ısrarla durur.⁵⁰ Onun bu yaklaşımı savunma refleksi ile açıklanabilir olsa da asıl konu meşruiyet ve itibarın kaybedilmesini engellemektir. Zira kaynakların Eş'ari gelenek içerisinde var olduğunu imâ ettikleri paradoksların ortadan kaldırılması zorunlu bir eylemdir.

Sübkî'nin Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ isimli eserinde ortaya koymaya çalıştığı şey, başta Zehebî gibi otoritelerin biyografik sözlükler üzerinden zedeleyerek Cehmiyye fırkasıyla eşdeğer bir duruma⁵¹ indirgemeye çalıştıkları Eş'ari düşünceyi, yine aynı metotla yaşam hikâyeleri üzerinden düzelterek, kimi âlimlerin ve özellikle Eş'arîlerin bilinmeyen noktalarını öne çıkarmak suretiyle yeniden inşâ etmektir. Zira geçmişin savunulması teselsülen kendi meşruiyet alanını da oluşturmanın⁵² diğer bir yöntemidir ve Sübkî bununla selef⁵³ üzerinden oluşmuş kendi kimliğine savunmaktadır.

Eş'arî Kelamının Temsili

Sübkî, bir kadı olarak bürokratik görevlerin verdiği tecrübeye dayanarak toplumsal hayatın pratiklerine dair birçok konuda edindiği bilginin yanı sıra akâid konularına olan yetkinliği ile dikkat çekmektedir. Özellikle yazmış olduğu eserlerinde gözlerden kaçmayan bu hususun yanı sıra Eş'arî geleneğin temsil fikrinde ayrı bir hassasiyeti olan Sübkî, kelam konularını eserlerinde daimi olarak anlatmaya çalıştığı görülmektedir. Bu bağlamda Tabakât başta olmak üzere diğer kitaplarında bunu görmek mümkündür. Tabakât kitabında temas ettiği bazı kelama konuları şunlardır.

İman ve mahiyeti tartışmaları: eserin birinci cildi nerdeyse tamamen bu konuya adanmıştır. Hüsüyle iman ve amelin imandan bir cüz olup olmaması hakkında geniş tartışmalara, bu tartışmaların delillerine uzunca yer vermektedir.⁵⁴ İmanın itikad ve ikrar yönü delilleri⁵⁵ uzun uzun değerlendirir. Bununla birlikte imanın ikrar ile birlikte olduğunu

⁴⁷ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c. III, s. 353; Zehebî, Târihu'l-İslam c. XXIV, ss. 154-158.

⁴⁸ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c. II, s. 25.

⁴⁹ Makdisi, Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, "İslam Dini Tarihinde Eş'arî ve Eş'arîler" s. 73.

⁵⁰ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c. VI, s. 144-145.

⁵¹ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c. II, s. 119.

⁵² Recep Şentürk, Toplumsal Hafıza Hadis Rivayet Ağı 610-1505, İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004, s.102.

⁵³ Sübkî, kendi döneminde yaşayan ulemayı zihniyetleri üzerinden değerlendirdiği başak bir eserinde bir grubun selef ve onların akidelerine dair ileir geri konuştuğunu özellikle Eş'arîlerin değerleirini düşürmeye çalıştıklarını söyler. Bu yaklaşımı delilendirdiği noktada örnek yine hocası Zehebî olacaktır. Bkz. Sübkî, Muîdü'n-Niam ve Mübîdü'n-Nikam, s. 87 vd.

⁵⁴ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c.I, s.44 vd.; 126-217

⁵⁵ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ, c.I, s. 40, 60,

açıklamak için tarihi rivayetleri de kullanır.⁵⁶ Bu rivayetleri zikrederken İbn Hazm'ın da Eşariler hakkındaki görüşlerini zikrederek açıklamalarda bulunur. İmanın sadece tasdik olduğunu söyleyenlerin sözlerinin anlaşılmadığını, İbn Hazm'ın da aynı hataya düşerek bu yanlış kanaatin peşinden giderek bilmediği bir konuda hataya düşen iman ve İslam arasındaki farkı bilmeyen cüretkâr bir kişi ya da her vesileyle Eş'arîler'e saldırmayı şiar edinmiş bir kimse olduğunu zikreder.⁵⁷ İman hakkında Kerrâmiyye, Küllâbiyye, Mu'tezile, Cehmiyye Ashabü'l-Hadis'in görüşlerini zikrettikten sonra, kendi mezhebini açıklar, ona göre İmam Eş'arî, Bakillânî olmak üzere mezhebin önderleri imanı kalbin tasdiki olarak kabul etmişlerdir. Bununla birlikte lisan ve amel hakkında seleften gelen rivayetleri de ayrıca değerlendirir.⁵⁸ Seleften amele dair zikredilen tartışmalarda "amel" taatleri değil belki kaçınılması gereken hususları ifade eden bir kavramdır"⁵⁹ şeklinde yorumlayarak, "amel" in farzları ve mirleri yapmak anlamında olmadığı, yasaklardan kaçınmak olduğu dolayısıyla, amelin kaçınmak manasına gelmesi, iamanın tasdik ve ikrar olduğunun delili olarak kabul eder. İman tanımında zikredilen "amel" kavramı da kâmil imanı anlatmak için zikredildiği gibi Sübkî'nin kendi kanaati selefin bu anlayışı İman ve İslam'ın bir kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır.⁶⁰ Sübkî, bu konu hakkında tali durumda olan, imanın mahiyeti, imanda istisnâ, iman ve meşîet-i İlâhî, imanın artması- eksilmesi ve mukallidin imanı gibi konuları da eserlerinde inceler.⁶¹

Sübkî, Eş'arî düşüncüyü anlatmakta eserinde uygulamaya çalıştığı tarihin şahitliği yöntemini özellikle Eş'arîler ve Hanbeliler arasındaki tartışmaları anlatmak suretiyle ortaya koymaya çalışır. Bununla birlikte onun eserlerinde dikkat çeken husus fıkıh mezhepleri üzerinden Eş'arî düşüncüyü ortaya koymaya çalışması, Eş'arîliği çatı bir kavram olarak bütün mezhepleri kapsayan ve belki de Ehl-i Sünnet kavramını Eşarilik ile eşitlemeye çalışmasıdır. Örneğin eserlerinde görüleceği gibi Hanefî olan Tahavî üzerinden bu konuyu temellendirmeye çalışır. Ona göre dört fıkıh mezhebinin mensuplarını tamamına yakını Tahavî akidesini kabul etmektedir. Tahavî akidesi üç mesele haricinde Eş'arî düşüncenin aynısıdır. Dolayısıyla Tahavî akidesinin kabulü aslında Eş'arî düşüncenin de geçerli olduğunun, insanlar fakında olmasa bile aslında Eş'arî düşüncüyü benimsemiş olduklarının bir göstergesidir. Sübkî'nin bu mezhebe tabi olanlar içerisinde gelecek olan muhtemel itirazları ise farklı bir yolla açıklamayı tercih ettiği görülmektedir. Ona göre Tahavî akidesini(Eş'arî) kabul etmeyenlerin, bu görüşten uzaklaşan ve bu itikattan kopan hareketleri, Hanefiler içerisinde olması durumunda bu kişilerin Mutezile mezhebine meylettiklerini, Şafiileri içerisinde böyle bir grubun olması durumunda ya Mücessime ya da Mutezile olduklarını, Hanbeliler için durumun daha farklı olduğunu genelde Eş'arî itikadını benimsediklerini ancak bu mezhebin içinden Mücessime'ye kayanların da çok olduğunu vurgular. Mâlikiler hakkında ise neredeyse onlardan hiçbir kimsenin Eş'arî düşünceden ayrılmadığını söyler.⁶² Sübkî'nin, Tahavî akidesiyle eşitlediği ve bir çatı kavrama/inanca çevirdiği Eş'arî düşüncenin dışına çıkmayı itizal, teşbih ve tecsîm gibi, İslam toplumunun hafızasında hiçte iyi kanaatlerin bulunmadığı düşüncelerle eşdeğer kabul etmesi dikkat çekici bir husustur. Ancak Sübkî bu yaklaşımları, toplumsal hafızada pekiştirme noktasında yeterli görmez. O, Eş'arî düşüncenin evrenselleşmesi için, meşruiyet problemini

⁵⁶ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiyyeti'l-Kübrâ, c.I, s. 89 vd.

⁵⁷ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiyyeti'l-Kübrâ, c.I, s. 90-91.

⁵⁸ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiyyeti'l-Kübrâ, c.I, s. 98-99.

⁵⁹ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiyyeti'l-Kübrâ, c.I, s. 98; Sübkî, es-Seyfü'l-Meşhûr fi Şerhi Akîdeti Ebî Mansûr, s. 35 vd.

⁶⁰ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiyyeti'l-Kübrâ, c.I, s. 102.

⁶¹ Sübkî, Tabakâtü's-Şafiyyeti'l-Kübrâ, c.II, s. 217; c.III, s.383,385,418;c. IV, s.259; c.V, 68; c.VI, s.242-251; c.VIII, 308; Sübkî, Cem'ul-Cevâmi', s. 123.

⁶² Sübkî, Tabakâtü's-Şafiyyeti'l-Kübrâ, c. III, s. 373 vd; Muîdü'n-Niam ve Mübîdü'n-Nikam, s.75.

değerlendirdiği ‘ölçek’i değiştirmeye ve böylece mikro alanlardan makro alanlara çıkmayı düşünmüş böylece Eş’ariliğin görünmeyen bağlantılarını açığa çıkarmaya⁶³ çalışmıştır. Bunu temin etmek içinde Eş’ariliği, toplum tabakaları arasında en geçişken kavram ve anlayışların görülebileceği tasavvuf üzerinden de değerlendirmeyi ihmal etmemiştir.

Eş’ariliğin Tasavvufi Zemin üzerinden Güçlendirilmesi

Tâcüddin Sübkî, tasavvufi eğilimlerin Eş’arî düşünce geleneğindeki etkisinin farkında olan bir düşünür olarak, bu toplumsal meşruiyet alanını daha da güçlendirmeye çalışmıştır. Sübkî, Eş’ariliği bu bağlamda başta İmam Eş’arî üzerinden değerlendirmeye çalışır. İmam Eş’arî’nin feraset sahibi olup, kalbin hallerine vakıf olduğunu, onun kelim ve diğer ilimlerde olduğu gibi tasavvuf ilminde de “seyyid” olduğunu dile getirir.⁶⁴ Eş’arî düşüncenin tasavvuf akımlarıyla olan alakasını, mezhebin bu yaklaşımını Eş’arî’nin takipçilerinden İbn Furek(ö.406/1015) ve eserlerinde görmek mümkündür.⁶⁵ Kaynaklarda onun zühd ve takva derecelerine ulaşmış bir sufi olduğunu; birçok sufi ile birlikte bulunduğunu zikreder.⁶⁶ Öğrencilerinden olan Abdülkerim el-Kuşeyrî, İbn Furek’i sufi olarak kabul eder ve onun tasavvufî görüşlerinden bahseder. Onu ayrıca tasavvufi terimlere dair el-*İbâne*⁶⁷ isimli eser yazması da bu yaklaşımın en güzel örneklerindedir. İlk hocası ve aynı zamanda babası Takıyyüddin Sübkî’nin de Şazelî tarikatına müntesip olması⁶⁸, yine “İmam” diye bahsettiği babasının vasiyetinde de kendisine tasavvuf önderlerinin yolundan gitmesini tavsiye etmesi göz önünde bulundurulduğunda bu etki daha net anlaşılabilir.⁶⁹ Eş’arî düşünceninim tasavvufi yapıya olan bu yakınlığı dönemin birçok Hanefî-Maturîdî fakihine nazaran daha kuvvetlidir.⁷⁰ İyi bir gözlemci olan Sübkî bu durumun farkında olarak, toplumun tasavvufa olan meylini de kendi inancı ekseninde değerlendirmeye çalışır. Memlûkler döneminde Hanefî-Maturîdî düşüncenin iktidarında desteği ile güçlenmesi karşısında Sübkî Eş’arî düşüncüyü tasavvufi zemin üzerinden desteklemesi hem kendi düşüncenin onantik doğasına uygun olmakla kalmamış aynı zamanda itikadi yapının tutarlı olmasını ve böylece kendi içinde güncellenebilmesini temin etmiştir. Sübkî, döneminde şeriatın zahirine gayet iyi bir şekilde riayet eden özellikle Türklerden bir fukaha sınıfının olduğunu, bu sınıfın sufileri ağır şekilde eleştirdiklerini söyler. Sübkî’nin ifadelerinden onun bu durumdan rahatsız olduğu rahatlıkla anlaşılabilir. Bu sadece ailesi ve kendisinin sufi bir meşrebe aidiyetinden ziyade, Eş’arî düşüncenin geleneksel yapısını da zedeleyecek bir yaklaşım olarak gördüğü içindir. Bunun yanlışlığını Sübkî ilk olarak tasavvuf geleneğini nasıl değerlendirdiğini ortaya koymak suretiyle açıklar. Ona göre sufilerin sözleri açıkça bir suça dönüşmedikçe, yapmış oldukları sema ve diğer uygulamalarını tenkit etmek uygun değildir. Ona göre her bir zümrenin durumu ve düşüncesi kendi içinde değerlendirilmelidir. Şeriatın zıddına olan sözlerini mümkün olduğu kadar güzel bir yoruma tabi tutmalıdır. Geçmiş hakkında iyi kanaatler mevcut olan bir sufi hakkında ise sözlerinin yanlış anlaşılabilme ihtimalinden hareketle var olan kanaatin terk edilmemesi gerekir. Sübkî bu yaklaşımı ve zihniyeti pratik olarak algı dünyasına hitap edecek şekle çevirmeyi de ihmal etmez. Zira pratik olarak anlatılamayan anlamların, zihniyet olarak yaşama ihtimalinin zayıflığının farkındadır. O tasavvufî gerçekliği inşa ederken özellikle

⁶³ Paul Ricoeur, Hafıza, Tarih, Unutuş, M.Emin Özcan(Çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2012, s. 238.

⁶⁴ Sübkî, Tabakâtü’ş-Şafiiyyeti’l-Kübrâ, c. III, s. 250-251.

⁶⁵ Sübkî, Tabakâtü’ş-Şafiiyyeti’l-Kübrâ, c. IV, ss.127-136.

⁶⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Furek”, DİA,İst.:1999, c.XIX, s. 496.

⁶⁷ İbn Fûrek, Ebû Bekir M. b. Hasan, el-İbâne an Turuki’l-l-Kâsîdîn, Ahmet Yıldırım-Abdülgaflar Aslan(Çev.),İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı., 2014.

⁶⁸ Sübkî, Tabakâtü’ş-Şafiiyyeti’l-Kübrâ, c.IX, s. 23 vd.

⁶⁹ Sübkî, Takıyyüddin Ali b. Abdülkâfi, Vasıyyetü Takıyyiddin Sübkî li Veleddihi Muhammed, Nazzâm Muhammed Salih Yakubî(hzl.) Cidde: Dârü’l-Beşâiri’l-İslamiyye, 2000, s.16.

⁷⁰ Kalaycı, Tarihsel Süreçte Eşarilik ve Maturidilik İlişkisi, s. 218.

Hanefî olduklarını söylediği muhataplarına “Birçok kez, sufileri tenkit eden fakihlerin Allah tarafından helak edildiklerini, sonlarının hiçte iyi olmadığını ve özellikle sufilerle dalga geçen Türklerden hiç kimsenin bu kötü sondan kurtulamadığını tecrübe ettik” demeyi ihmal etmez.⁷¹ Bu yaklaşım Sübkî’nin kendi hakikatini, Moğollar sonrası artan göçler ile toplumda güçlenmesinin yanı sıra özellikle iktidarın siyasal desteğini de almayı başaran Hanefî-Maturîdilere karşı, toplumsal zeminin tasavvuf boyutunda karşı koruma ile Eş’arî geleneği daha geniş bir zeminde savunmaya çalışması olarak görmek mümkündür.

Sonuç

14. yüzyılda yaşamış olan Tâcüddin Sübkî, Moğollar sonrası İslam düşünce geleneğinin Doğu’dan Batı’ya taşındığı ve kavuştuğu bir merkez olan Şam’da yaşamış bir Eş’arîdir. Sübkî’nin yaşadığı yüzyıl, İslam düşünce mirasının yeniden yorumlandığı, özellikle Sünnî paradigmanın gelişmeye başlayan Zâhirilik ve muhafazakâr tutumdan bir nazariyye olmaya doğru ivme kazanmış olan Selefîyye karşısında kendi geleneği ile hesaplaşmalarının ortaya konduğu bir dönemdir. Böyle bir atmosferde Tâcüddin Sübkî, kendi meşruiyet alanını da temin etmiş olan Eş’arî geleneği, yeniden inşa etmeye çalışmış ve böylece kendine göre flulaşmaya başlamış olan Ehl-i sünnet kavramını Eş’ari düşünce merkezli bir yoruma tabi tutarak güncellemeye çalışmıştır. Eş’arî düşüncenin kendi otantik yapısını ortaya koyarken kısmen de olsa tepkisel refleks ile hareket eden Sübkî, özellikle kendi çağındaki muhataplarına karşı, Eş’arî geleneği anlatırken takip ettiği yöntem ile farklılaşmaktadır. O, Eş’arî düşüncenin tenkit edildiği konuları reddiye yazarak cevaplamaktan ziyade metodolojik bir yaklaşım ortaya koyarak tarih düşüncesi üzerinden eleştirmeyi tercih etmiştir. Sübkî, biyografik sözlüklerin kendisinden sonraki yüzyıllarda sosyokültürel ağ üzerindeki müspet ve menfi yöndeki etkilerin farkında olarak, Eş’ari biyografilerini yeniden ortaya koymaya çalışmıştır. Onun özellikle Tabakât’ında zikrettiği ilim erbabı arasındaki tartışmalar, mücadeleler, belli konular hakkındaki farklı rivayetler ya da anekdotlar, tarihi olaylar ve özellikle menkıbevi anlatılarla kurmuş olduğu zihniyetler tarihi sahnesinde vurguladığı, İslam düşünce tarihinde ve bu mirasın kendi yüzyılına ulaşmasında etkili olduğunu göstermeye çalıştığı karakterler/biyografiler Eşarî Şâfiiler’dir. Bu bağlamda Sübkî, Eş’arî düşüncüyü merkeze aldığı Sünnilik algısından uzaklaşmalar ve kopmaların önüne geçmeye çalışmış ayrıca kendinden önce var olan üst-rivayet geleneğini revize ederek farklı bir bakış ile inşa etmiştir. Sübkî’nin hem teorik hem de ortaya koyduğu eserlerinde pratiğe döktüğü bu yaklaşımı ve üslubu, daha sonraki yüzyıllarda eleştirmenlerin/muhaliflerin kendi geleneğinin temsilcileri hakkındaki kanaatlerini olumlu yönde etkilemeyi hedeflemiş olduğunu ortaya koymaktadır. Böylece Sübkî, geleneksel reddiye türü bir yazım içine girmemiş, büyük anlatının(Eş’arîlik) serüvenini bizzat insan, mekân ve zaman boyutuyla yani tarih üzerinden ortaya koymuştur. Bu açıdan bakıldığında Tâcüddin Sübkî, İslam tarihinin en büyük krizlerinden birinin hemen peşinde Eş’arî geleneği yeniden üreten, düzenleyen, böylece sistem ve mekanizma kurmaya çalışmış bir düşünür olarak dikkat çekmektedir.

Kaynaklar

Askalanî, İbn Hacer; ed-Dürerü’l-Kâmine fi A’yani’l-Miesti’s-Sâmine I-IV, Beyrut: Dârü’l-Ceyl, 1993.

Aybakan, Bilal; “Tâceddin Sübkî”, DİA, İstanbul: 2010, c. 38, ss.11-13.

Muhammed Tâhir el-Cevâbî, el-Cürh ve’t-Ta’d’il Beyne’l-Müteşeddîdîn ve’l-Mütesâhilîn, B.y.: Dârü’l-Arabî el-Kitâb, 1997.

⁷¹ Sübkî, Muîdü’n-Niam ve Mübidü’n-Nikam, s. 88.

- Durmuş, İsmail; “Tabakât”, DİA, İst: 2000, c.39, ss. 288-290.
- Eagleton, Terry; İdeoloji, Muttalip Özcan(Çev), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.
- Hüseyn, Muhammed es-Sadık; Beytü’s-Sübki Beytü İlmin fi Devleteyi’l-Memâlik, Kahire: Dârü’l-Kâtibi’l-Mısri, 1948.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir M. b. Hasan; el-İbâne an Turuki’l-l-Kâsîdîn, Ahmet Yıldırım-Abdülgaffar Aslan(Çev.),İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı., 2014.
- İbn İmâd el-Hanbelî; Şezerâtü’z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb I-XV, Şuayb el-Arnâud-Mahmud el-Arnâud (Thk.), Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1992.
- İbn Kâdı Şuhbe; Tabakâtü’ş-Şâfiyye I-IV, Haydarabad: Dârü’l-Meârif, 1979.
- İbn Tağrıberdî Yusuf.;el-Menhelü’s-Sâfi ve’l-Müstevfi ba’de’l-Vâfi I-XV, M.Muhammed Emin(Thk), Kahire: el-Heyetü’l-Mısriyye.
- İbn Tağrıberdî, en-Nücûmu’z-Zâhira fi Mülûki Mısır ve’l-Kâhira I-XVI, Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1992.
- Kalaycı, Mehmet ;*Tarihsel Süreçte Eşarilik ve Maturidilik İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Karadaş, Cafer; “Tâceddin Sübkî”, DİA, İstanbul: 2010, c. 38, ss.13-14.
- Köprülü, M. Fuad; Türk Edebiyatı Tarihi, Orhan Köprülü(hzl.), İstanbul: Akçağ Yay., 2009.
- Makdisi, George; Ortaçağ’da Yüksek Öğretim, Ali Hakan Çavuşoğlu ve Hasan Tuncay Başoğlu (çev.), İstanbul: Gelenek Yay., 2004.
- Makrizî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali; El-Mevâiz ve’l-İ’tibar bi Zikri’l-Hıttati ve’l-Âsâr, I-III, Muhammed Zeynuhum- Mediha Eş-Şerkâvi(hzl.), Kahire; Mektebetü’l-Medbûlî, 1998.
- Nizâmü’l-Mülk; *Siyâset-Nâme*, M. Altan Öymen (Haz.), Ankara: TTK,1999.
- Ricoeur, Paul; Hafıza, Tarih, Unutuş, M.Emin Özcan(Çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Said, Edward W.; Başlangıçlar Niyet ve Yöntem, Ferit Burak Aydar(Çev), İstanbul: MetisYay., 2009.
- Sehâvî, Muhammed b. Şemsüddin; el-İ’lân bi’t-Tevbîh li Men Zemme Ehle’t-Târîh, Salih Ahmed el-’İlâ(thk.), Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1986.
- Suyûtî,Celâleddin; Hüsnü’l-Muhâdara Fî Târîhi Mısır ve’l-Kâhira I-II, Kahire; Dârü İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1968.
- Sübki, Tâcüddin Abdülkâfi; Cem’ul-Cevâmi’ fi Usûli’l-Fıkh, Abdülmün’im Halil İbrahim (Thk.), Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003.
- .....; Mâturîdî’nin Akîde Risalesi ve Şerhi, Mustafa Saim Yeprem(Çev), TDV.Yayı., Ankara:2011.
- .....; Men’ul-Mevâni’ ‘an Cem’i’l-Cevâmi’ I-II, Saîd b. Ali Muhammed el-Hımyerî (Thk), Mekke: Câmîatü Ümmi’l-Kurâ, 1990.
- .....; Raf’u’l-Hâcib ‘an Muhtasarı İbn Hâcib I-IV, Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdülmecid(Thk.), Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1999.
- .....; *Tabakâtü’l-Şâfiyyeti’l-Kübra I-X*, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Mahmud Muhammed et-Tanâhî (thk), Yy. T.y.
- .....; *Muîdü’n-Niam ve Mübîdü’n-Nikam*, Muhammed Ali Neccâr, Ebû Zeyd Şibli (thk), Kahire: Dârü Kütübi’l-Arabî, 1948.
- Sübki, Takıyyüddin Ali b. Abdülkâfi; *Vasıyyetü Takıyyiddin Sübkî li Veledihi Muhammed*, Nazzâm Muhammed Salih Yakubî(hzl.) Cidde: Dârü’l-Beşâiri’l-İslamiyye, 2000.
- Şeker, F. Mehmet ; *Selçuklu Türklerinin İslam Tasavvuru*, İstanbul: Dergah Yay., 2001.
- Şentürk, Recep; Toplumsal Hafıza Hadis Rivayet Ağı 610-1505, İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004.
- Teym, Es’ad Sâli; İlmü Tabakâti’l-Muhaddisîn,Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1994.

Wadad al-Qadî ;“Biographical Dictionaries The Scholars’ Alternative History of The Muslim Community” Organizing Knowledge, Gerhard Endresse(edr), Leiden: Brill, 2006 ss. 23-75.
Yavuz, Yusuf Şevki; “İbn Furek”, DİA,İst.:1999, c.19, ss.495-498.
Zebîdî, Murtezâ; *Tervîcû ’l-Kulûb fî Zikri ’l-Mülûki Benî Eyyûb*, Salahaddin el-Müneccid (thk), Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-Cedîd, 1983.
Zehebî, Ebû Abdilah Şemsüddin; *Târihu’l-İslam ve Zeylühü I-LII*, Ömer Abdüsselam Tedmürî(Thk.), Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-Arabî, 1992.(2. Baskı)
.....; *Siyeri A’lami’n-Nübelâ I-XVIII*, Kahire: Dârü’l-Hadis, 2006.
.....; *Tezkiratü’l-Huffâz I-IV*, Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye,1998.